

Р. Конквест³⁴. З такою характеристикою важко не погодитись. В останні роки у вітчизняній історіографії висловлюються найрізноманітніші точки зору з приводу мотивів та обставин загибелі С. М. Кірова³⁵. «Якщо вбивство Кірова було організовано,— зауважує О. М. Яковлев,— значить, це наш вітчизняний варіант «підпалення рейхстагу»³⁶. Факти засвідчують, що Сталін сповна скористався загибеллю С. М. Кірова.

Повною мірою відчувалось це і на Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим Г. Костюк: «Вже 4 грудня «Правда» повідомила про викриття двох великих груп «терористів-білогвардійців». Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П. Петренко, Г. Майфет, Г. Піддубний, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Влизько, Д. Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати ставало важко»³⁷. «Хартія терору» почала діяти.

(Далі буде)

Одержано 1.08.91

В данном разделе статьи завершается повествование о судьбе А. Я. Шумского и некоторых других лиц, которые проходили по так называемому делу «УВО». Автор обращается к событиям 1933—1934 гг., когда проходила «чистка» партии, оценивает последствия убийства С. М. Кирова, после которого началась новая волна репрессий.

³⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1989.— № 9.— С. 139.

³⁵ Див. наприклад: Кирилина А. Выстрел в спину. Жизнь и смерть С. М. Кирова: факты и версии // Красная звезда.— 1988.— 12 нояб.; Выстрел в Смольном // Советская культура.— 1989.— 15 авг.; Целмс Г. Убийство Кирова: последний свидетель // Лит. газета.— 1990.— 27 июня; Вокруг убийства Кирова // Правда.— 1990.— 5 нояб.; Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— С. 298—308.

³⁶ Яковлев А. О декабрьской трагедии 1934 года // Правда.— 1991.— 28 янв.

³⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. 1.— С. 465.

* * *

О. Б. Головка (Київ)

Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва

Автор доводить, що частина слов'янського населення Південно-Східної Європи мала входила (повністю або частково) до державної структури Київської Русі. Аналіз класово-станової системи та занять цього населення свідчить, що воно було давньоруським аналогом та генетичним попередником українського козацтва.

Питання про слов'янське населення на території причорноморських степів доби виникнення та існування Київської Русі має важливе значення як для вивчення тогочасних суспільно-політичних процесів у Східній Європі, так і ретроспективного розгляду історії степового регіону Східної Європи. Його розв'язання відкриває додаткові можливості для з'ясування обставин і причин виникнення українського козацтва — складової частини станової структури середньовічного суспільства, розуміння козацтва як історичного явища, певні ознаки якого були притаманні багатьом етнополітичним спільностям феодальної доби. Розгляд поставленої проблеми вимагає всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, а саме — взаємодії природно-геогра-

фічних і суспільно-політичних умов розвитку людства, станово-класової і державної структур тодішнього суспільства, закономірностей його зовнішньополітичної діяльності і етнічної еволюції.

Чимало важливих аспектів зазначеної теми висвітлено в працях М. І. Артамонова, М. Ф. Котляра, В. Т. Пашуто, В. П. Шушаріна та багатьох інших вчених, присвячених історії слов'янського населення причорноморських степів доби великого переселення народів, умовам життя слов'ян у печенізьких і половецьких степах в період існування Київської Русі, де наводяться матеріали джерелознавчих і археологічних досліджень¹.

Певний зв'язок слов'янського населення степів з Руссю зумовлює потребу розгляду історії слов'ян-степовиків на фоні процесів, які відбувалися в Київській Русі, а також історії кочових племен Причорномор'я. Ясна річ, умови життя слов'ян на Русі і в степах були різними. Це пов'язано насамперед з впливом на процеси розвитку слов'янства природно-географічного фактора.

Так, увагу землеробського населення Русі завжди привертала степова зона з її родючими чорноземами, багатими рибою та дичиною річками і плавнями, рясними луками. Проте, як відомо, появі тут сталого хліборобського населення перешкоджала слабка ландшафтна захищеність регіону від можливих нападів кочівників. Причорноморські степи були складовою частиною величезного євразійського степу, що тягнувся від Північної Кореї до Паннонії. Тут постійно мешкала величезна кількість кочівницьких об'єднань, котрі час від часу змінювали традиційні райони. В літературі доведено, що скотарі, які мешкали в степах, прагнули перейти до осілого способу життя (процес седентаризації), проте для цього необхідні були певні умови. Серед них важливе значення мало створення власної державної організації — гаранту політичної стабільності. До речі, саме за таких умов у геродотові часи виникали значні ареали землеробства скіфів у степовій зоні Подніпров'я².

У період великого переселення народів (IV—VI ст.) на території причорноморських степів з'явилися слов'янські і (менші за чисельністю) германські землеробські племена. Порівнюючи умови життя слов'ян-венедів і кочових племен сарматів, римський історик Корнелій Тацит зазначав, що перші «швидше відносяться до германців, бо споруджують будинки, носять щити і пересуваються пішки і при цьому досить швидко, всім цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять життя в кібітках та на конях»³. Не перебільшуючи рівень розвитку слов'янського суспільства цієї доби, все ж необхідно вказати, що у більшості тодішніх джерел він занижений, оскільки автори цих пам'яток оцінювали слов'ян з позицій власних більш розвинутих цивілізацій⁴.

¹ Артамонов М. История хазар. — Л., 1962. — 523 с.; Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Укр. іст. журн. — 1966. — № 9. — С. 18—22; Котляр М. Ф. Хто такі бродники: (До проблеми виникнення українського козацтва) // Там же. — 1969. — № 5. — С. 96—101; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. — Киев, 1985. — 184 с.; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — 472 с.; Шушарин В. П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX—XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. — Киев, 1972. — С. 166—176; Шушарин В. П. Свидетельства письменных источников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. // История СССР. — 1978. — № 2. — С. 39—44; Павлов П. Древноруските бродници в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. — София, 1983. — С. 119—137; Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — Киев, 1985. — С. 62—71; та ін.

² Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 107, 119.

³ Тацит Корнелий. Соч. — Л., 1969. — Т. I. — С. 373.

⁴ Корольюк В. Д. «Вместо городов у них болота и леса...»: (К вопросу об уровне славянской культуры в V—VI вв.) // Вопр. истории. — 1973. — № 12. — С. 197—199.

Сучасні дослідники ще не дійшли єдиної думки з питання, чи була державність у слов'ян-антів. Згадка готського історика Йордана про антського царя Божа та сімдесят старійшин дає можливість припустити, що в антському союзі слов'ян, який виник на території Причорномор'я, вже зароджувалася князівсько-дружинна система — майбутня основа механізму управління ранньофеодальної держави⁵. Визнання вченими факту існування державності у кочівників-гуннів, котрі знаходилися на значно нижчому рівні суспільного розвитку, ніж германці й слов'яни, дає підставу дійти висновку, що в антів уже була протодержавність на зразок «варварських» королівств Західної Європи⁶.

Хоча обставини перебування слов'ян-антів у степах Причорномор'я були складними внаслідок постійних міграцій з сходу орд кочовиків, все ж вони істотно відрізнялися від умов проживання тут слов'янського населення в наступний період. Під час складних міграційних та демографічних процесів IV—VI ст. Північне Причорномор'я було своєрідною «чашею», куди «зливалися» племена з різних регіонів Євроазії. Пізніше під тиском кочовиків (особливо аварів) слов'яни-анти змушені були переходити звідси на північ Східної Європи або на Балкани. Ці міграції відбувалися досить повільно, оскільки і на Балканах, і в лісовій смузі Східної Європи їм доводилося долати опір місцевого населення. Проте в Причорномор'ї частина слов'ян залишилася, хоча на межі VI—VII ст. внаслідок жорстоких війн з Аварським каганатом антське політичне утворення припинило своє існування⁷.

В VII—VIII ст. у Південно-Східній Європі виникає нова етноісторична ситуація, зумовлена утворенням в низинах Волги і Північного Кавказу Хозарського каганату. Питання про роль Хозарської держави в історії Східної Європи тривалий час було предметом гострих суперечок, однак після виходу в світ монографій М. І. Артамонова, А. І. Новосельцева, Д. Людвіга, О. В. Гадло, М. Г. Магомедова є підстави стверджувати, що в період раннього середньовіччя Хозарія значно впливала на розвиток процесів у Східній Європі⁸. Зокрема, Хозарський каганат перешкоджав просуванню у Причорномор'я кочівницьких орд зі сходу, підкорив аланське, протобулгарське та угорське кочівницькі та напівкочівницькі племена. Створення системи відносної політичної стабільності в причорноморських степах одразу позначилося на суспільно-господарському житті аланів, протобулгар та угрів, які поступово переходили до осілого ведення господарства. Про це, зокрема, свідчили пам'ятки своєрідної салтово-маяцької археологічної культури, виявлені в басейні Дону, Приазов'ї та Криму⁹. До речі, час існування цієї культури (середина VIII — середина X ст.) майже повністю збігається з часом існування хозарської державності.

Взаємовідносини Хозарського каганату з слов'янськими племенами були досить складними. В VII — першій половині VIII ст. хозарські

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях готы. — М., 1960. — С. 115.

⁶ Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. — М., 1984. — С. 105—116.

⁷ Брайтчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 26.

⁸ Артамонов А. И. Указ. соч.: Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1988. — 264 с.; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. — М., 1979. — 216 с.; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — 225 с.; Ludwig D. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. — Münster, 1982. — 236 s.; Golden P. Khazar Studies. — Budapest, 1980. — Vol. 1—2; та ін.

⁹ Плетнева С. А. От кочевий к городам. — М., 1967. — 200 с.; Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с. На думку В. К. Михеева, важливою подією в житті Подоння стало переселення туди аланів з Північного Кавказу, що призвело до зміцнення там влади хозар (Михеев В. К. Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья—Приазовья: Автореф. докт. дис. — Киев, 1985. — С. 21—22).

володарі підкорили не тільки значну частину Поволжя, Подоння та Криму, а й поширили сферу свого впливу на більшість слов'янського населення Східної Європи. Безумовно, експансія хозар негативно позначилася на розвитку слов'янських племен, хоча водночас зовнішньополітична загроза сприяла консолідації останніх і, зрештою, створенню їх державності. Тиск хозар та їх сателітів — протобулгар і угрів — змушував слов'ян переселятися з районів їх традиційного перебування у лісостепу на північ. Проте пізніше створилися умови для слов'янської міграції вже в протилежному напрямку, що підтверджують матеріали археологічних досліджень. Зокрема, на Сіверському Донці, поряд з «салтовцями», виникло чимало слов'янських поселень¹⁰. О. Г. Дяченко, з'ясовуючи джерела слов'янського заселення регіону, доводить, що переселенці прибували сюди не тільки з найближчих сіверських земель (носії роменської археологічної культури), а й з півночі (можливо, кривичі)¹¹.

В цей же час відбувався процес заселення слов'янами межиріччя Прута та Дністра. У «Повісті временних літ» читаємо: «...а улучи и тиверьци сядяху бо по Днестру, присядяху к Дунаеви. Бе множество их; сядяху бо по Днестру оли до моря суть гради их и до сего дне, да тося зваху от Грек Великая Скуфь»¹². В першій половині IX ст. так званий Баварський Географ зазначав, що цих «градів» (укріплених поселень) в уличів налічувалося 140¹³. Західна частина Північного Причорномор'я була більш сприятлива для осілого населення, ніж центральна і східна, оскільки краще захищена від кочовиків лісами і річками, знаходилася ближче до основної частини слов'ян (причому не тільки східної, а й південної їх гілки).

В джерелах вказано два регіони розселення уличів. Один з них — по Бугу і Дністру до Дунаю, інший — район літописного міста Пересічена (с. Тясмин Київської області). Пересічен згадується як столиця уличів у північних літописах, де розповідається про те, що внаслідок тривалої боротьби з Руссю в 940 р. уличі втратили свою столицю і вимушені були відійти з Потясміння вниз по Дніпру, а звідти — на Дністер¹⁴. Це, однак, не означало повного переселення уличів з одного ареалу мешкання в інший у середині X ст., бо, очевидно, вони залишалися в обох регіонах (до річч, обидва степові).

Подіям X ст. передували поширення впливу полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра, що, вірогідно, відбувалося ще в VII—VIII ст., а згодом полянська колонізація лісостепового і частково степового Лівобережжя Дніпра, де поступово сформувалася територія майбутнього Переяславського князівства¹⁵. В результаті об'єднання полян і західних сіверян, які в другій половині VIII ст. визволилися від залежності хозар, утворився суперсоюз цих слов'янських племен — «Руська земля». Він розглядається вченими як ранньодержавне політичне утворення, ядро майбутньої Давньоруської держави¹⁶.

¹⁰ Шрамко Б. А. Древности Северного Донца. — Харьков, 1962. — С. 292—315.

¹¹ Дяченко А. Г. Раннеславянское поселение на городище возле с. Водяное // Вестник ХГУ. История. — 1980. — № 12. — С. 86—93; Дяченко О. Г. Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Донця // Вісник ХДУ. Історія. — 1979. — Вип. II. — С. 17—19.

¹² Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — М., 1950. — Ч. I. — С. 14.

¹³ Opis grodów i terytoryów z polnocnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski. — Lwów, 1917. — S. 4.

¹⁴ Огляд відомостей північних літописів див.: Етимологічний словник літописних та географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 99.

¹⁵ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (XI — первая треть XII в.). — Киев, 1988. — С. 14—15; Головкин А. Б. Социально-политические предпосылки христианизации Руси (IX — первая половина X вв.) // Вопросы истории СССР. — 1988. — № 33. — С. 126—127.

¹⁶ Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. — М., 1981. — С. 49; та ін.

Перебування слов'ян у сфері впливу Хозарського каганату сприяло розвитку їх торгівлі зі Сходом. Арабський автор ібн-Хордадбех повідомляв, що під час торговельних операцій слов'яни часто бували навіть у далекому Багдаді¹⁷. Якщо врахувати факт погіршення слов'яно-хозарських відносин у IX ст. і висновок арабистів про те, що більшість «слов'янських» відомостей мусульманських авторів запозичена з творів арабського автора аль-Джайхані (VIII ст.), які не збереглися, можна вважати, що ці економічні зв'язки склалися якнайпізніше у VIII ст. Нумізматичні дослідження також свідчать про те, що арабські монети — дирхеми — стали проникати до Східної Європи не пізніше середини VIII ст.¹⁸ Безумовно, вказані вище обставини не були першопричинами розвитку активної зовнішньої торгівлі Русі, бо зумовлювалися особливостями східнослов'янського суспільства, проте від політичної стабільності на півдні Східної Європи певною мірою залежав нормальний перебіг економічних взаємин слов'ян з країнами Сходу.

IX ст. характеризувалося пошуком Руссю та іншими східнослов'янськими союзами племен і «племінними союзами» нових торговельних шляхів. Одними з причин цього стали визволення «Руської землі» від залежності хозар і конфронтація східнослов'янського ранньодержавного утворення з каганатом. Остання призвела до серії походів слов'янських дружин на південь — до Північного Причорномор'я, Криму, на північ Малої Азії, а 860 р. — на столицю Візантійської імперії — Константинополь¹⁹.

Розвиток торгівлі зумовлював тривале перебування слов'янських купців у грецьких і східних містах, створення купецьких факторій на всіх торговельних шляхах. На жаль, опис Костянтином Багрянородним Дніпровського торговельного шляху практично не містить відомостей про факторії, хоча і не дає підстав для висновку про відсутність подібних поселень. В тексті договору русів з греками 944 р. говорилося про заборону слов'янам зимувати «в устьї Днепра, Бельбережї, ни у святого Ельфериї»²⁰. Враховуючи згадану вище тенденцію «не помічати» греками та іншими іноземними авторами деяких аспектів слов'янського життя, можна припустити, що інформатори Костянтина Багрянородного не звернули увагу на порівняно невеликі поселення слов'ян на торговельних шляхах. На користь їх існування, наприклад, свідчить згадка давньоруських джерел про місто Олешія, розташоване в гирлі Дніпра.

Про прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї є дані в пам'ятках про перебування київського князя Ігоря в Боспорі Кімерійському. Вони, на думку А. М. Сахарова, свідчать про підкорення русами територій в Криму, неподалік від Херсона. Іншим аргументом, вважає вчений, є свідчення арабського письменника аль-Масуді про Чорне море як про «Руське море»²¹. А. Л. Якобсон навіть вважає, що в часи Ігоря вже виникло Тмутараканське князівство²².

Під 915 р. давньоруський літописець повідомляв: «Придоша печенеги первое на Рускую землю, и сотвориша мир с Игорем, и придо-

¹⁷ Ибн-Хордадбех. Книга путей и стран. — Баку, 1986. — С. 124.

¹⁸ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С. 23.

¹⁹ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1980. — 358 с.

²⁰ ПВЛ. — Ч. I. — С. 37.

²¹ Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 227—228.

²² Якобсон А. Л. Крым в средние века. — Л., 1973. — С. 59. В літературі тривалий час дискутувалося питання про існування значної частини слов'янського населення в Криму у IX—X ст., проте дослідження археологів не дають підстав для таких тверджень. Див.: Піоро І. С. До питання про ранніх слов'ян в Криму в історичний період // Вісник КДУ. Історія. — 1979. — Вип. 21. — С. 102—109; Гадло А. В. Восточные славяне, Русь и неславянские племена // Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 57, 197.

ша к Дунаю»²³. Хозарська «гребля» вже не могла стримати хвилі кочівників, котрі протягом Х ст. заповнили причорноморські степи. Внаслідок пересування печенігів зникла салтово-маяцька археологічна культура, виникли серйозні труднощі для степового слов'янського населення. Апогей боротьби слов'ян з печенігами припав на останні десятиліття Х — перші десятиліття XI ст., коли Русь не тільки відбила натиск степовиків, а й зробила крок на шляху освоєння ще одного степового ареалу — Поросся. Про це коротко повідомляв літопис під 1032 р.: «Ярослав поча ставити города по Ръси»²⁴.

Необхідність оборони державних кордонів, а пізніше активна політика руських князів у степу потребували створення на всіх фортифікаційних спорудах військових загонів — гарнізонів. Ще описуючи хід зведення таких споруд батьком Ярослава — Володимиром Святославичем, літописець зазначав: «И поча ставити (Володимир.— О. Г.) города по Десне и по Востри, и по Трубежови, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшее от словень и от кривичь, и от чюди, и от вятичъ и от сих насели грады»²⁵. Отже, основним прошарком населення цих «градів» були військові. Крім несення сторожової служби, вони займалися суто мирними справами. Завдяки господарському розвитку деякі «гради» перетворилися на справжні міста. Центром пороського регіону, наприклад, було місто Юр'єв, де в 1072 р. вже існувала єпископія²⁶.

«Печенізька доба» в історії причорноморських степів продовжувалася до середини XI ст. На жаль, відомостей про слов'янське населення глибинних регіонів степів цього періоду, чисельність якого, безумовно, скоротилася, майже не збереглося. Зокрема, зникли з політичного обрію племенні княжіння уличів та тиверців, основна частина яких відійшла на північ і за Дунай. Проте є підстави припускати, що і в цей складний час слов'яни залишалися в Північному Причорномор'ї, оскільки у першій половині XI ст. активно функціонували торговельні шляхи, причому не тільки по Дніпру, а й по Дністру і «Великому Дону» (р. Сіверський Донець і нижній Дон). Організація численних торгових караванів потребувала створення факторій, населення яких охороняло шляхи, обслуговувало каравани, допомагало в подоланні мілин, порогів, пересуванні кораблів суходолом, ремонті та переоснащенні їх тощо. Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні стало виникнення в останній чверті Х ст., а згодом зміцнення Тмутараканського князівства.

«Тмутараканська» тема викликає чимало запитань. Так, не до кінця з'ясовано питання про час виникнення князівства. Більшість дослідників пов'язували його появу з походом Святослава Ігоровича до Криму, проте лєнінградський дослідник О. В. Гадло висловив припущення, що це сталося лише в період правління князя Володимира²⁷. Однак А. М. Сахаров та А. Л. Якобсон писали про поширення на територію Тмутаракані впливу Русі ще з часів князювання Ігоря. Викликає суперечки й питання про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. О. М. Рапов розглядає Тмутаракань як місце, куди прибували князі, котрі втратили більш престижні володіння в центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили, наймали половців, хозар, печенігів з метою захоплення якогось князів-

²³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 31.

²⁴ Там же.— С. 101.

²⁵ Там же.— С. 83.

²⁶ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— Киев, 1985.— С. 30.

²⁷ Мавродия В. В. Тмутаракань // Вопр. истории.— 1980.— № 11.— С. 177—182; Гадло А. В. Восточный поход Святослава: (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 60—68.

ського стола²⁸. Однак, навіть визнаючи певну непрестижність тмудараканського престолу для представників князівської династії, уявляти Тмударакань якоюсь давньоруською глушиною неправильно²⁹. Про стратегічне значення східного Криму та Таманського півострова свідчила запекла боротьба за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією в VIII ст., походи сюди не тільки давньоруських князів, а й Ярослава і Мстислава Володимировичів у першій половині XI ст.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмударакані приділяли візантійці. Вже у 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а пізніше змусили іншого давньоруського володаря Олега Святославича підписати з ними угоду, за якою ця земля перейшла під владу імперії. Це сталося в 1115 р.³⁰ До сфери впливу Тмудараканського князівства, крім власної території, входила майже вся західна частина Північного Кавказу³¹.

Розглядаючи питання про «державний» напрям освоєння Руссю степової частини Причорномор'я, необхідно звернути увагу на появу нової групи слов'янського населення в низинах Дону після східного походу Святослава, оформлення тут навколо колишньої хозарської фортеці державного анклав Русі — Білої Вежі. Вона проіснувала до 1117 р., коли її населення під тиском половців було змушене переселятися у Переяславське князівство³². Подібною була і доля міста Олешня, котре відігравало значну роль у діяльності Дніпровського торговельного шляху протягом усього давньоруського часу. В 1219 р. у ході боротьби за Галич з угорськими військами волинський князь Данило був змушений відійти на південь Галицької землі, де його військо потерпало від голоду. На допомогу йому «придоша лодья из Олешья и приехаха в них на Днестр, и насытишася рыб и вина»³³.

Поява половців у причорноморських степах на багато десятиліть загострила ситуацію у південноруському регіоні, проте поступово, особливо з початку XII ст., в стосунках Русі з степовим світом створилися умови для співіснування і взаємодії. Цьому значно сприяли заходи південноруських князів, спрямовані на зміцнення прикордонної оборони, причому, крім широкомасштабних воєнних акцій у степах, побудови нових укріплень, важливе значення мало створення своєрідної буферної зони на кордоні. В цей час значно збільшилося населення зони «Змійових валів» як за рахунок мігрантів з півночі, так і запрошення сюди рештків тюркських племен — берендеїв, турпеїв, коуїв, печенігів, торків, котрі створили політичне об'єднання «Чорноклобуцький союз»³⁴. Це об'єднання підтримувало з населенням Русі економічні, політичні та культурні зв'язки. Зокрема, значних розмірів набула серед «чорних клобуки» місіонерська діяльність православної церкви³⁵.

В XII ст. кількість слов'янського населення в степовій зоні Причорномор'я почала поступово зростати. Особливо активізувався цей процес наприкінці XII — на початку XIII ст. в низинах Прута і Дунаю³⁶, про що свідчили й факти з історії сусідньої Болгарії. На початку XI ст. ця південнослов'янська країна була захоплена візантійцями, од-

²⁸ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1987. — С. 207.

²⁹ Артамонов М. И. Указ. соч. — С. 440.

³⁰ История Византии. — М., 1967. — Т. 2. — С. 352.

³¹ ПВЛ. — Ч. I. — С. 135.

³² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1908. — Т. 2. — Стб. 285.

³³ Там же. — Стб. 735.

³⁴ Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. — Praga, 1927. — С. 91—107.

³⁵ Плетнева С. А. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. — М., 1984. — С. 64.

³⁶ Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель со середины XII в. до нашествия монголо-татар: Автореф. канд. дисс. — М., 1990. — С. 10—11.

нак болгарський народ не скорився загарбникам і протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. 1186 р. у вирішальних битвах з візантійською армією активну участь як союзники болгар, крім половців, брали «тавроскіфи» (так грецький історик Нікіта Хоніат називав русів³⁷). Є підстави припустити, що цим повідомленням питання про участь русів-подунайців у болгаро-візантійській війні повністю не вичерпується, оскільки візантійські джерела не дають достатньо чіткої етнічної характеристики союзників болгар.

І в наступні часи східнослов'янське населення Подунав'я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна — Іван-Асень, звідси він на чолі руського і половецького війська вирушив до Болгарії, захопив столицю країни, ставши болгарським володарем³⁸. Деякі науковці вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві, однак у давньоруських джерелах ніяких даних про це немає. До того ж у той час в Галичині відбувалася політична боротьба і про надання допомоги галичан болгарському царевичу не могло бути й мови. Тому, на наш погляд, більше відповідає дійсності твердження про те, що допомогу Івану-Асеню надали слов'яни-подунайці³⁹.

Ряд дослідників припускає, що термін «берладники» мав відношення лише до населення Подунав'я, котре приєдналося до Івана Ростиславича і було частиною слов'ян півдня, а саме бродників. «Недарма згадки про берладників тісно пов'язані з діяльністю Івана у Причорномор'ї і зникають з його смертю (1162 р.)»⁴⁰. На нашу думку, таке твердження є досить категоричним, бо стан джерел не дає можливості уявити картину виникнення назви і часу існування берладників. Водночас зазначимо, що ця назва не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю — Берладдю. Подунайське слов'янське населення мало й інші назви.

1190 р. «чорні клобуки», звернувшись до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати військові дії з половцями, порівнювали своє становище з становищем слов'ян на Дунаї: «...се Половци сее зими воюють ны часто, а не ведаемь, Подунайци ли есм что ли»⁴¹. Натяк «чорних клобуків» стосувався суверенного існування подунайців, яких у зв'язку з цим не підтримували князі Русі⁴². Зазначимо, що інколи доля степових угруповань Причорномор'я, що мешкали за сотні кілометрів одне від іншого, була тісно між собою пов'язана. Так, у 1188 р. київські князі й «чорні клобуки» здійснили спільний вдалий похід проти половців, оскільки основні їх сили були на Дунаї⁴³. Можливо, вони брали участь у військових діях у Болгарії, про які йшлося вище. Інша назва подунайсько-подністровського населення — «выгонцы Галичкыя» є доказом незалежного від князівського контролю його існування, а також вказує, що значна частина цього населення переселилася сюди з Галицької землі.

Увагу істориків давно привертає питання про бродників. Нині немає сумнівів у тому, що цей термін охоплював слов'янське населення степів. Очевидно, до його складу входили і берладники, і подунайці, і «выгонцы Галичкыя», і мешканці факторій, розташованих на берегах Дніпра, Сіверського Донця тощо. Правда в літературі зустріча-

³⁷ Успенский Ф. И. Образование Болгарского царства.— Одесса, 1879.— С. 33—38.

³⁸ Христоматия по история на България. — София, 1978.—Т. 2. — С. 85—86.

³⁹ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 19—20; Павлов П. Назв. праця.— С. 119.

⁴⁰ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 21—22.

⁴¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 342.

⁴² Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси.— Л., 1949.— С. 101.

⁴³ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 659.

ється твердження про те, що бродники — це лише населення Подунав'я та низин Карпат⁴⁴. І нібито для цього є підстави, оскільки в більшості джерел бродниками названо жителів саме цього регіону. Але, на нашу думку, автори візантійських, угорських та римських пам'яток мали уявлення лише про найближче до кордонів їх держав населення, тим більше, що ці відомості пов'язані з конкретними політичними діями. (Відомості папських бул про бродників вторинні, оскільки вони базуються на інформації з угорської королівської канцелярії⁴⁵). Так, у 1222 р. угорський король Андрій II надав у Трансильванії землі тевтонським рицарям, володіння яких досягали земель «Продників». У 1227 та 1231 рр. папа Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити місіонерську діяльність «у землях половців і бродників» (in Cumania et Brodnia terra), «в областях половців і бродників» (in Cumanorum et Brodnicorum provinciis)⁴⁶.

Для з'ясування питання про район мешкання бродників, на нашу думку, слід використати нечисленні свідчення давньоруських літописів. Так, під 1147 р. в них розповідається, що під час міжусобних чвар, які призвели до воєнних дій у В'ятицькій землі, до чернігівського князя Святослава Ольговича прийшла допомога: «Бродници и Половци придоша до нього много»⁴⁷. Під час битви 1216 р. між володимиро-суздальськими князями Юрієм і Ярославом Всеволодовичами та новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удалим на допомогу двом першим прийшли «Муромъци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальської земли»^{47а}. І в першому, і в другому випадках бродники — це не мешканці якоїсь землі або міста. Можна припустити, що вони знаходилися поза державно-адміністративною структурою Русі. Ясна річ, що бродники і половці прийшли з півдня, проте немає підстав робити висновок про появу їх з Подунав'я. Ця версія знаходить додаткове підтвердження в описі подій, пов'язаних з першою появою монголо-татарських військ у Східній Європі. Вторгнення їх до причорноморських степів у 1223 р., безумовно, налякало південноруських князів, оскільки мало катастрофічні наслідки для етнополітичного розвитку Північного Причорномор'я. Тому не випадково в давньоруських літописах, де описується життя слов'ян-степовиків, з'явилися два дуже важливі свідчення про них.

У Галицько-Волинському літопису розповідалося, що після рішення з'їзду південноруських князів для допомоги половцям у боротьбі з нападниками по Дністру вирушили «выгонцы Галичкыя», ескадра яких спустилася у Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє, що «выгонцы» мали близько тисячі човнів. В. В. Мавродін припускає, що їх було не менше як 35—40 тис. чол.⁴⁸. Хоча, ймовірно, ця цифра дещо перебільшена, вона свідчить не тільки про розміри війська слов'янської «вольниці» на Дністрі та Дунаї, а й є доказом значної кількості населення цього регіону. Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на р. Калці, проте допоміжну інформацію дав арабський хроніст ібн-аль-Асір, котрий розповів, що після битви якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море⁴⁹. Безумовно, основна частина цих людей була «выгонцы Галичкыя», котрі поверталися традиційним шляхом додому.

⁴⁴ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 20; Князький И. О. Указ. соч.— С. 13.

⁴⁵ Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в.— С. 41.

⁴⁶ Цит. за: Котляр М. Ф. Русь на Дунаї.— С. 19.

⁴⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 342.

^{47а} Там же.— Л., 1926—1928.— Т. I.— Стб. 494.

⁴⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси.— С. 105.

⁴⁹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— СПб., 1884.— С. 27.

Розповідь Суздальського літопису про слов'ян-степовиків стосується заключної фази подій на р. Калці. В ньому йдеться про перехід на бік монголів бродників, воевода яких після закінчення битви допоміг загарбникам захопити побудовану на березі Дніпра воїнами київського князя Мстислава фортецю: «Ту же и Бродници быша старые и воевода их Плоскыня. И тѣи окаянный целовав крест ны князю Мстиславу и обема князема (союзники Мстислава.— О. Г.), яко не избити и пустити их на искупе, и сългав окаянный, предаст их»⁵⁰.

Порівняння текстів Галицько-Волинського та Суздальського літописів дає підставу припускати, що під час подій 1223 р. різні частини слов'янського населення півдня опинилися в різних таборах воюючих. Бродники, про яких є згадки в Суздальському літопису, мешкали в регіоні від Дону до Дніпра. Їм першим загрожували монголо-татарські війська, особливо після розгрому східного об'єднання половців на чолі з Юрієм Кончаковичем. Саме така ситуація змусила їх перейти на бік ворогів. Населення ж Подністров'я та низин Дунаю — «выгонцы Галичкыя» — підтримало коаліцію південноруських князів.

Всі наведені факти дають підставу дійти висновку про те, що бродники у широкому розумінні цього слова — східнослов'янське населення, котре мешкало в Південно-Східній Європі і не підкорялося або майже не підкорялося князівській адміністрації*. Слід сказати, що подібні незалежні і напівзалежні території були не тільки в степах, а й на землях, що входили до регіонів компактного розселення східних слов'ян у межах Київської Русі. Внутріполітичний розвиток Русі характеризувався процесом окняжіння все нових й нових територій, але не всі східнослов'янські землі перебували під контролем «класичного» володарювання. Регіонами, де існували можливості для виникнення й існування «неокняжених» територій, були, наприклад, галицькі і волинські землі, а також землі загадкових «болохівських князів», «горная страна Перемышльская», Пониззя, на які князівський сюзеренітет час від часу не поширювався⁵¹. Саме про такий стан князівського управління на Галичині писав літописець, коли зазначав, що «бояре галичстии Даниила (Романовича.— О. Г.) княземь себе называху, а саме всю землю держаху»⁵².

Поява територій, що не входили або частково входили до сфери державного контролю, де склалися особливі умови для функціонування системи державного управління, зафіксована в джерелах уже з X ст. Так, специфічний характер управління був у «Червенських градах», за які наприкінці X — в першій третині XI ст. вели гостру боротьбу Польща і Русь⁵³. Вище вже згадувалося про залежну від Русі землю «чорних клобуків», яка мала особливу структуру управління, де, крім тюркського населення, мешкало численне східнослов'янське⁵⁴.

Можна припустити, що час створення прикордонних зон з кочівницьким населенням, залежним від Русі, датується другою половиною

⁵⁰ ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 508.

* Твердження про те, що бродники — це слов'яни, які перейшли до кочового способу життя, вважаємо спрощенням цього складного історичного явища. Див.: Плетнева С. А. Половцы.— М., 1990.— С. 92—93; Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— С. 151; та ін.

⁵¹ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 789, 791; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси.— С. 39, 129.

⁵² ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 789.

⁵³ Головкин А. Б. К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX—первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 107—109. Пор. Ванечек В. Франские пограничные марки и их соседи — чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма.— М., 1978.— С. 150—155.

⁵⁴ Моця А. П. Южнорусские земли в IX—XIII вв.: (По данным погребальных памятников): Автореф. докт. дис.— Киев, 1991.— С. 28.

XI ст., коли під 1079 р. у літопису згадуються «торци переяславський», котрих слід розглядати як васалів переяславського князя⁵⁵.

Саме такими землями, на які недостатньо мірою поширювався чи взагалі не поширювався державний контроль, були і згадувані в літописах наприкінці XII — на початку XIII ст. «україни». Так, під 1187 р., розповідаючи про смерть князя Володимира Глібовича, Київський літопис повідомляв, що по ньому не тільки «плакашася вси Переяславци», але й «Украина много постана»⁵⁶. Під 1189 р. давньоруське джерело розповідало про «Украину Галичскую», а в 1213 р. князь Данило Романович визволив з-під влади польських феодалів кілька забузьких міст і «всю Украину»⁵⁷. Під переяславською «Україною», вірогідно, малася на увазі величезна степова територія на сході Переяславського князівства, яка залежала від князівської адміністрації. Тут мешкала значна кількість тюркського населення, котре поступово переходило до осілого способу життя. Тамтешнє слов'янське населення виконувало здебільшого військові функції — охороняло кордони і купецькі каравани⁵⁸. Під термінами галицька та волинська «Україна» літописці розуміли, відповідно, територію Пониззя та Забужжя⁵⁹.

В історіографії останнім часом розпочалася дискусія з приводу тлумачення в давньоруський період слова «Україна». Найбільш поширеною є думка про те, що це слово походило від слова «окраїна», тобто під «Україною» розумілися окраїни, порубіжні землі⁶⁰. Інші дослідники пов'язують слово «Україна» із загальнослов'янським словом «край» (у значенні земля, країна тощо)⁶¹. Оригінальне трактування терміна «Україна» запропонував В. М. Ричка. На його думку, це була народна назва Русі, щонайменше її південноруських земель⁶².

Для правильного розуміння змісту терміна «Україна» необхідно комплексно проаналізувати численні згадки про нього в давньоруських та післямонгольських джерелах. Такий аналіз дає підставу вважати, що даний термін використовувався не стільки як географічний чи етнічний, а переважно як державно-політичний і соціальний, оскільки під «українами» малися на увазі території, що не входили до державної структури. Важливо підкреслити, що південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів навіть у середньовічному розумінні цього поняття, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку кочовиків перешкоджала масовому переселенню на південь. Тому, можливо, слово «україна» означало якусь територію, де не було князівського правління, — «вольницю», що знаходилася поблизу батьківщини, «країни» — «у країни». Внаслідок специфіки суспільного устрою «україн» в станово-класовій структурі їх населення був значний прошарок осіб, які брали участь у воєнних діях, а в мирний час поряд з несенням сторожової служби займалися землеробством, ремеслами та промислами.

⁵⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 135.

⁵⁶ ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 653.

⁵⁷ Там же.— Т. 2.— Стб. 663—664, 732.

⁵⁸ Коринний Н. Н. О размещении и численности населения Переяславского княжества в начале XII в. // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 112; Пор. Ричка В. М. Указ. соч.— С. 64.

⁵⁹ І. М. Шекера помилково вважає, що згадані повідомлення стосувалися Переяславського, Галицького князівств і Західної Волині. Див.: Шекера І. М. Основні етапи формування етнічної території української народності в період феодалізму // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 84—85.

⁶⁰ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий.— М., 1990.— С. 164—165; Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины // Этноконтактные зоны в европейской части СССР.— М., 1989.— С. 8; та ін.

⁶¹ Шевченко Ф. П. Формирование украинской народности // История Украинской ССР.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 328; та ін.

⁶² Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 86.

Монголо-татарська навала завдала жорстокого удару слов'янам-степовикам, але не знищила їх повністю. Археологічні дослідження дають цікаві матеріали про слов'янське населення Причорномор'я саме у найбільш скрутний для нього час (друга половина XIII—XIV ст.). У XIV ст. спостерігається прагнення Великого князівства Литовського оволодіти деякими південними регіонами, зокрема Поділлям. Щоправда, з середини XIII ст. практично зникла в джерелах назва «бродники», однак, як довели дослідники, вона замінюється терміном тюркського походження — «козак», який означав людину «самітну, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю»⁶³.

В літературі тривалий час виникнення козацтва розглядалося лише як результат класової боротьби у феодальному суспільстві⁶⁴. Проте такий погляд, на нашу думку, спрощує складні історичні процеси. Козацтво (а також близькі до нього за формою суспільно-станові структури в інших країнах) виникало внаслідок міграційних процесів, потреби освоєння багатих земель, необхідності поліпшення функціонування торговельних шляхів і оборони державних утворень. Появу козацтва як історичного явища можна віднести щонайменше до часів Київської Русі, володарі якої не завжди мали можливість контролювати бродників-козаків⁶⁵, проте були зацікавлені в їх житті і діяльності в степу.

Слово «козак» у перекладі з тюркської означає «воїн», «охоронець». Проте козаки не належали до привілейованого стану середньовічного суспільства і цим зумовлюється специфіка їх напіввоєнного, напівмирного життя в степах. Часто не маючи можливості займатися хліборобством, вони основну увагу приділяли рибальству, полюванню, промислам, ремеслам. За етнічним складом це були в основному слов'яни, хоч інколи траплялися й представники інших народів, насамперед тюрки, котрі при цьому, ймовірно, повинні були прийняти православія. Назва земель, де мешкали бродники-козаки, — «Україна» (або «Україна») з часом стала назвою їх країни, а самі вони відіграли визначну роль у створенні українського етносу.

Одержано 8.02.91

Автор доказує, що частина славянського населення Юго-Восточной Европы не входила (полностью или частично) в государственную структуру Киевской Руси. Анализ классово-сословной системы и занятий этого населения свидетельствует, что оно было древнерусским аналогом и генетическим предшественником украинского казачества.

⁶³ Котляр М. Ф. Давньоруські попередники козацтва // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 17—18.

⁶⁴ Новий погляд на цю проблему див.: Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // Там же.— С. 18—20.

⁶⁵ Я. Р. Дашкевич заперечує зв'язок між бродниками і козацтвом, проте не наводить аргументів на підтвердження своєї думки. Очевидно, це пов'язано з трактуванням бродників лише як «лоцманів степових караванів» (Дашкевич Я. Р.— Указ. соч.— С. 15).